

خیام و جامی در شبه قاره هند*

سید کمال حاج سیدجوادی

زبان شیرین فارسی در شبه قاره^۱ از دیرباز تاکنون مقام و موقعیت بسزا داشته است.^۲ دانشمندان و شخصیت‌های علمی و ادبی و عرفانی ایرانی حوزه نفوذی در بین مردمان شبه قاره چه مسلمان و چه غیرمسلمان پیدا کرده‌اند، برخی گستردگی بیشتر و بعضی کمتر، اما در هر حال در مناسبتی خاص مورد توجه بوده‌اند. از میان مشاهیر و مفاخر ایرانی سعدی موقعیت نخست را دارا است.^۳ و بعد از وی دیگر ایرانیان فرهیخته به خاطر تألیفات و آثارشان مقبولیت یافته‌اند. در این گفتار به دو نام‌آور اشارت مختصر می‌شود.

۱. خیام^۴

ابوالفتح عمر بن ابراهیم خیام نیشابوری متولد بین ۴۱۷ تا ۴۴۰ ه. ق. و متوفی به سال ۵۱۵ یا ۵۱۷ یا ۵۲۵ ه. ق. (۱۱۲۱ یا ۱۱۲۳ یا ۱۱۳۱ یا ۱۱۳۰ میلادی).

با تفحصی که اینجانب در پاکستان نمودم هیچ نسخه خطی از آثار و رسائل فارسی و عربی این دانشمند و فیلسوف و منجم و شاعر وجود نداشت و در چاپخانه‌های آن جا چاپ نشده بود، فقط نسخه‌های رباعیات، آن هم بیشتر رباعیات منسوب به وی در گوشه و کنار یافت می‌شوند. لذا وی از دانشمندانی است که بین مردم و اندیشمندان طرفدارانی گسترده مانند دیگر شخصیت‌های ایرانی نداشته است، گرچه رباعیات خیام از قدیم‌ترین ازمنه تاکنون به زبان‌های

* روایت فرانسوی این گزارش در «گردهم‌آیی عمر خیام و جامی» که در اردیبهشت ماه در دانشگاه استراسبورگ فرانسه برگزار شد، ارائه شده است. برای تکمیل فایده، گزارش مختصر این گردهم‌آیی در پایان همین نوشته نقل می‌شود.

مهم شبه قاره ترجمه شده‌اند، و در حدود ۲۰ ترجمه فقط به زبان اردو از آن سراغ داریم.^۵ البته این استقبال شاید به خاطر مضامین رباعیات بوده است که با روحیه عرفان‌گرای سخت‌کوش مردم شبه قاره سازگاری نداشته است. در هر صورت نسخه‌های چاپی و خطی محدودی از رباعیات در شبه قاره موجود است. بیشترین نسخه‌ها در کتابخانه‌های شهر لاهور یافت می‌شوند و جمعاً ۹ نسخه را شامل می‌شود. اکثر نسخه‌های رباعیات که حدود ۳۰ نسخه هستند، در هند و پاکستان جای دارند.^۶ ناگفته نماند که به نظر اینجانب نسخه خیام که در موزه لاهور نگهداری می‌شود و همراه دیوان حافظ است. به خط نستعلیق و کاتب آن محمد قوام شیرازی است، نسخه مهم و قابل عنایتی است.

۲. جامی^۷

نورالدین ابوالبرکات، عبدالرحمان بن نظام‌الدین احمد بن محمد متولد ۸۱۷ ه. ق. و متوفی ۸۹۸ ه. ق، یک شخصیت بزرگ ایرانی است که شاعر، ادیب، حکیم و عارف و عالم دینی بوده است و یکی از بزرگترین چهره‌هایی است که در جای جای شبه قاره نفوذ کرده و در دل‌های مردم جایگاه ویژه یافته است. این دانشمند و شاعر پرکار که آثار منظوم و منثور و منسوب به وی را بیش از هشتاد عنوان دانسته‌اند در مضامین مختلف قلم زده است که در این میان می‌توان اقبال عمومی فرهیختگان شبه قاره را در موضوعات گوناگونی جست و جو برد.

الف. آثار منظوم

از هر کدام از آثار شعری جامی مانند هفت اورنگ، سلسله‌الذهب، سلامان و ايسال، تحفة الاحرار، سیحة‌الابرار، یوسف و زلیخا، لیلی و مجنون، دیوان و... چندین نسخه در گوشه و کنار شبه قاره یافت می‌شود.^۸ این کثرت کتابت نشان دهنده عنایت مردم به شعر جامی است. که به چندین نمونه در این مختصر اشاره می‌شود.

۱. مثنوی یوسف و زلیخا در هفت اورنگ جامی از آثار زبان فارسی است که در شبه‌قاره غوغا کرده است. بیش از سیصد نسخه خطی آن بعد از گذر زمان از دستبرد حوادث مصون مانده‌اند و در کتابخانه‌های شبه قاره نگهداری می‌شوند. در بررسی‌یی که در کتابخانه گنج‌بخش اسلام آباد به عمل آوردم معلوم شد که ۸۰ نسخه از این کتاب خریداری شده بود و در مخزن آن جا نگهداری می‌شد و چندین چاپ از آن سراغ داریم^۹ و بیش از ده شرح برای این کتاب نوشته شده مانند شرح عبدالواسع هانسوی. ناگفته نماند که از زمان‌های دور این کتاب به زبان‌های بومی مردم شبه قاره ترجمه شده. مانند ترجمه‌ای که در عهد اورنگ زیب در سال ۱۱۰۹ ه. ق / ۱۶۰۰-۱۶۰۱ م به زبان گجراتی انجام پذیرفته است.

۲. می‌دانیم که جامی به پیروی از مخزن الاسرار نظامی گنجوری و مطلع الانوار دهلوی، تحفة الاحرار را در سال ۵۸۸۶ هـ. ق / ۱۴۸۱ م سروده است.

این کتاب در شبه قاره بسیار مورد استقبال قرار گرفته است. بیش از صد و پنجاه نسخه خطی و چندین نسخه چاپی مختلف که در چاپخانه‌های شبه قاره چاپ شده‌اند، در سراسر شبه قاره وجود دارد^{۱۰} و می‌توان گفت که هیچ کتابخانه‌ای نیست که نسخه‌ای از تحفة الاحرار را نداشته باشد. در شهرها و کتابخانه‌های کوچک و بزرگ و در کتابخانه گنج بخش حدود ۴۰ نسخه از این کتاب وجود دارد که بیشتر آنها متعلق به سده دهم هجری هستند. بر کتاب تحفة الاحرار توسط فرهیختگان شبه قاره شروع مختلفی نوشته شده است مانند شرح محمدرضا که در لاهور چاپ شده است.

۳. از سلسله الذهب بیش از صد نسخه خطی و چندین نسخه چاپی وجود دارد.^{۱۱} در کتابخانه گنج بخش اسلام آباد در پنج سال قبل که بررسی کردم ۱۵ نسخه نگهداری می‌شد که متعلق به قرن دهم و یازدهم هجری بودند. نسخه بسیار خوبی در همان کتابخانه تاریخ ۹۱۴ هـ. ق را داراست. بقیه آثار منظوم وی نیز مانند دیوانش بسیار مورد توجه بوده‌اند.

ب. نوشته‌ها و آثار دیگر

در بین آثار فراوان جامی چندین کتاب در موضوعات زیر مورد توجه مردم شبه قاره بوده‌اند.

۱. تألیفات وی در زمینه اعتقادات دینی. وی عارفی حنفی بود و لذا اعتقادات و دستورات دینی را با مذاق صوفیانه و با مذهب حنفی درآمیخت^{۱۲} و چندین اثر اعتقادی از خود به یادگار گذاشت که در بین حنفی مسلکان شبه قاره طرفدار پیدا کردند. مانند مناسک حج، اعتقادنامه، مختصر الفقه.

۲. تألیفات در زمینه صرف و نحو زبان عربی و عروض و قافیه. در این زمینه نیز در مدارس علوم دینی شبه قاره کتاب‌های وی برای آموزش زبان عربی مورد استفاده قرار می‌گرفتند. به ویژه که برخی از این کتاب‌ها به صورت نظم و نثر توأمان هستند و آموزش را سهل و آسان می‌کنند. کتاب‌های معروف او در زمینه صرف و نحو فارسی و عربی در شبه قاره عبارتند از: صرف فارسی منظوم و منثور، مختصر وافی و عروض.

۳. کتاب‌های حدیث وی با ترجمه احادیث نبوی به نظم و نثر مورد استقبال عموم قرار گرفت و در شبه قاره ده نسخه از آنها رونویسی شد و در مدارس علوم دینی قرائت می‌گردید. چهل حدیث وی شهره آفاق است که هم به صورت منظوم و منثور است و در شبه قاره چندین بار چاپ شده است.

۴. تألیفات مربوط به صوفیه و شرح احوال عارفان. چندین تألیف از وی در زمینه فوق

هستند، مانند اصطلاحات صوفیان.^{۱۳} و اما معروف‌ترین شاهکار وی نفحات الأنس است که این کتاب را در مدت سه سال تألیف کرده و در سال ۸۸۳ ه. ق / ۱۴۷۸ م به پایان رسانده است. از نفحات الأنس در شبه قاره بیش از پنجاه نسخه خطی باقیمانده و چندین بار در شبه قاره چاپ شده. قدیمی‌ترین آن در سال ۱۸۵۹ م در کلکته به چاپ رسیده است. درباره نفوذ نفحات الأنس و تأثیر آن در شبه قاره می‌توان ده‌ها صفحه مطلب نگاشت، که چندین بار ترجمه به زبان‌های شبه قاره به ویژه به اردو شده است، و ده‌ها حاشیه و تکمله بر آن نوشته‌اند و از روش و شیوه نگارشی آن اقتباس و پیروی کرده‌اند. به عنوان مثال کتاب ثمرات القدس من شجرات الأنس لعل بیک لعلی بدخشی که در ۹۶۸ ه. ق متولد شده و در ۱۰۲۲ ه. ق درگذشته، در بیش از هزار و پانصد صفحه توسط اینجانب تصحیح گردید و منتشر شده است.

۵. تألیف در زمینه عرفان نظری و علمی. کتاب‌هایی مانند تقدالانصوص فی شرح نقش النصوص^{۱۴} و یا مطالبی که در طریقت خواجگان نگاشته است، طرفداران فراوان این سلسله صوفیه در شبه قاره مقام او را پاس داشته‌اند.

۶. نثر ادبی و رسائل. جامی را از جنبه ادبی و شیوه نگارش یکی از بزرگترین نثرنویسان دوره تیموری می‌دانند که به دلیل هنرنویسندگی و سادگی در نگارش مورد عنایت مردم شبه قاره قرار گرفت. کتاب بهارستان در شبه قاره چندین مرتبه چاپ شده^{۱۵} و خلاصه آن در شبه قاره به نگارش درآمده و مورد استفاده دانشمندان قرار گرفته است. از این متن خلاصه شده نیز چندین نسخه خطی وجود دارد^{۱۶} و یا کتاب پنج گنج به عنوان کتاب درسی حوزه‌ها و مدارس شبه قاره تدریس می‌شده است. یکی از مواد درسی شیوه درس معروف به نظامی آموزش و فراگیری کتاب پنج گنج است. از این کتاب ده‌ها نسخه چاپی و خطی وجود دارد. رسائل دیگر وی نیز بارها توسط خوشنویسان شبه قاره کتابت شده‌اند و در کتابخانه‌های آن جا حفظ شده‌اند.^{۱۷}

وجود این همه اثر از جامی در شبه قاره نشانگر دامنه حوزه نفوذ و تأثیر وی در گسترش فرهنگ و تمدن ایران اسلامی در آنجا است.

یادداشت‌ها

۱. شبه قاره هند کشورهای فعلی هندوستان، پاکستان، بنگلادش، نپال، مالدیو، سریلانکا و بوتان را شامل می‌شود.
۲. برای اطلاع بیشتر از تاریخ زبان فارسی در شبه قاره، ر.ک: به مقدمه جلد اول کتاب نگارنده به نام میراث جاوان، اسلام آباد، پاکستان، ۱۳۷۰ ه. ش.
۳. فقط در پاکستان بیش از هزار نسخه خطی از گلستان و بوستان و دیوان سعدی وجود دارد و در هند شمار آنها چندین برابر تعداد فوق است.
۴. برای اطلاع از شرح احوال و آثار ر.ک: سیدکمال حاج سید جوادی، اثرآفرینان (با همکاری دیگران)،

تهران، ۱۳۷۷، ج / ۲ ص ۳۷۳.

۵. شرح رباعیات عمر خیام در سال ۱۹۴۹ توسط مولوی محمد شفیع استاد اورینتال کالج لاهور به زبان اردو در چاپخانه حجازی پرس در ۳۲۴ صفحه چاپ شده است. و ترجمه انگلیسی آن در ۱۹۴۱ در حیدرآباد از سوامی گوانداترتا (Sowami Govilada Tirtha) با مقدمه نواب جنگ بهادر در ۴۰۲ صفحه چاپ شده است.
۶. چاپ دوازدهم رباعیات خیام در لکنهو در مطبع منشی تیج کمار، آوریل ۱۹۵۵، در ۱۰۴ صفحه به چاپ رسیده است.
۷. احمد منزوی، فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، اسلام آباد، ۱۳۶۵، ج / ۷، ص ۲۲ و ۲۳.

۸. برای اطلاع از شرح احوال و آثار ر.ک: اثر آفرینان، ج / ۲، ص ۱۹۰.
۹. ر.ک: احمد منزوی، فهرست مشترک، ج / ۵، ص ۵۵۶.
۱۰. مشار، فهرست کتاب‌های چاپی فارسی ج / ۵، ص ۵۶۰۷ و به عنوان مثال در کانپور، ۱۲۷۱ ه.ق، در لکنهو ۱۸۸۸ م، در دهلی نو در ۱۳۱۷ ه.ق، چندین بار چاپ شده است.
۱۱. در لکنهو سال ۱۸۸۴ چاپ منشی نولکشور و پس از آن چندین چاپ، مانند چاپ هشتم، سال ۱۹۴۹ م در همان چاپخانه و نیز در لاهور سال ۱۲۸۵ ه.ق، و دیگر شهرهای هند و پاکستان.
۱۲. ر.ک: احمد منزوی، فهرست مشترک، ج / ۷، ص ۵۲۸.
۱۳. در عین حال که حنفی مذهب بود، اما تعصب نمی‌ورزید و به امامان شیعه و اعتقادات شیعی امامی احترام فراوان می‌گذاشت، درباره آنمه هدی اشعار فراوان سروده است. مانند شعری که در منقبت امام حسین(ع) و امام رضا(ع) دارد. مانند:

امام بحق شاه مطلق که آمد
علی بن موسی الرضا کز خدایش
حریم درش قبله گاه سلاطین
رضا شد لقب چون رضا بودش آئین
یا شعری در منقبت امام حسین(ع):

کردم ز دیده پای سوی مشهد حسین
هست این سفر به مذهب عشاق فرض عین
(دیوان جامی، ویراسته هاشم رضی، تهران ۱۳۶۳، قصیده‌ها، ص ۷۸).

۱۴. ر.ک: ظهورالدین احمد، پاکستان مین فارسی ادب، لاهور ۱۹۷۴، ج / ۲ و نیز تاریخ ادبیات مسلمانان پاکستان و هند، تألیف گروهی از دانشمندان، لاهور، ۱۹۷۲ م، ج / ۳.
۱۵. برای اطلاع بیشتر از نسخه‌های خطی آثار جامی در شبه قاره علاوه بر مراجعه به کتاب‌های فهرست خطی باید تحقیقات میدانی در منطقه به عمل آورد، زیرا که فهرست مخطوطات ده‌ها کتابخانه موجود در شبه قاره تاکنون چاپ نشده است.
۱۶. کتاب تقدالانصوص چندبار چاپ شده است، ر.ک: مشار ج / ۵، ص ۵۲۷۱.
۱۷. در دهلی در ۱۹۰۰ م در مطبع مجتبائی حداقل دومرتبه و نیز در بمبئی چندین مرتبه چاپ شده است (فهرست مخطوطات فارسی، دانشگاه پنجاب، لاهور ۱۹۶۳، ج / ۱، ص ۱۴۷).

گردهم‌آیی خیام و جامی در دانشگاه استراسبورگ

گردهم‌آیی «عمر خیام و جامی» در دانشگاه «مارک بلوک» استراسبورگ فزانسه با شرکت اندیشمندان و محققانی از کشورهای اروپایی، لبنان، تونس، مراکش و با حضور استادانی از افغانستان و جمهوری اسلامی ایران، نمایندگان دانشگاه‌های تهران، شهید بهشتی، آزاد اسلامی و شورای گسترش زبان و ادبیات فارسی و فرهنگستان زبان و ادب فارسی که در تاریخ هشتم و نهم

اردیبهشت ماه سال جاری برگزار گردید، گامی در جهت تقویت روابط فرهنگی موجود و گسترش زبان فارسی در آن دیار است.

در این مجمع رئیس دانشگاه دولتی استراسبورگ و دبیر گردهم‌آیی و استادان شرکت‌کننده مقالاتی درباره ابعاد شخصیت و زندگی عمرخیام و جامی و نیز گفتارهایی درباره «عمرخیام در فرانسه» ارائه کردند. دبیر گردهم‌آیی، آقای دکتر بیک باغبان، که رئیس گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه استراسبورگ و مسؤول دوره تحقیقات عالی آن دانشگاه است، از سابقه زبان فارسی و تدریس آن در دانشگاه استراسبورگ و تحقیقات خاورشناسان درباره خیام و جامی سخن گفت. در روز دوم گردهم‌آیی، اینجانب به همراه رئیس دانشگاه آزاد اسلامی تهران و آقای دکتر بیک باغبان ملاقاتی با رئیس دانشگاه استراسبورگ داشتم که ضمن آن روش‌های تقویت کرسی زبان فارسی در آن دانشگاه مورد بررسی قرار گرفت.

۱. در حاشیه گردهم‌آیی دکتر رشدی راشد در سخنرانی خود به زبان فرانسه «خیام» را با الف و لام «الخیام» تکرار می‌کرد، یکی از استادان فرانسوی و یک استاد ایرانی مقیم فرانسه یعنی آقای دکتر محمدجعفر معین‌فر به او اعتراض کردند. اما وی قبول نکرد و مجدداً نام خیام را با الف و لام عربی تأکید کرد.

۲. چندین مجلد از ترجمه‌های رباعیات عمرخیام که بعد از پیروزی انقلاب اسلامی در ایران چاپ شده بودند از طرف دبیرخانه شورا به گروه اهداء گردید که به معرض نمایش گذاشته شده بودند. و نیز در سالن گردهم‌آیی، تابلوهایی از آثار نقاشی و خط یک هنرمند ایرانی به نمایش گذاشته شده بود. در بیرون سالن نمایشگاهی از کتاب‌های مربوط به ایران برای فروش عرضه شده بود، بیشترین کتاب‌ها مربوط به کتاب‌فروشی بود که کتاب‌هایی در موضوع عرفان چاپ کرده بود، در آن میان چند جزوه هم از طریقه اهل حق علی‌الهی دیده می‌شد که با جست و جو مشخص گردید که در استراسبورگ مشغول تبلیغ و فعالیت هستند.

۳. در جلسه افتتاحیه مردد بودند که پیام رئیس فرهنگستان قرائت شود یا خیر. با توصیه مؤکد اینجانب و نظر مثبت آقای دکتر بیک باغبان این مهم انجام پذیرفت و پیام جناب آقای دکتر حداد عادل به زبان فرانسه توسط جناب آقای دکتر حدیدی قرائت گردید.

۴. در جلسه افتتاحیه رئیس دانشگاه استراسبورگ و رئیس دانشکده ادبیات حضور داشتند و سخنرانی‌های مختصری به عمل آوردند و در اهمیت زبان فارسی و ایران‌شناسی مطالبی بیان داشتند.

۵. در مجموع ۲۳ سخنرانی به زبان‌های فارسی و انگلیسی، و بیشتر به زبان فرانسه انجام شد. اینجانب سخنران دوم گردهم‌آیی بودم. قرار شد طبق روال گذشته مجموع مقالات این گردهم‌آیی هم به چاپ برسد. تاکنون دو جلد از مقالات گردهم‌آیی‌های قبلی چاپ شده است.

۶. در بازدیدی که از کتابخانه گروه زبان فارسی به عمل آوردم و سؤالاتی که از مسؤول آن کردم مشخص شد که کتاب‌های جدید کم دریافت کرده‌اند. رایزنی فرهنگی در پاریس قول داده است که کتاب‌های مختلفی برای تقویت این کتابخانه ارسال کند. کتاب‌های کتابخانه ارزشمند هستند و احتیاج به صحافی دارند. حداقل باید دو هزار جلد کتاب فارسی در موضوع ادبیات و ادبیات معاصر برای گروه ارسال شود.